

RAPPORT

TJUST (G9)

*FÖRDJUPAD BESKRIVNING AV EN KULTURMILJÖ AV
RIKSINTRESSE*

Tjust [G9] – Fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse

Framställt av: KMV forum AB, Bäckaby Landskap och WSP group
www.kmvforum.se; <http://www.wspgroup.com/sv/WSP-Sverige/>

Uppdragsansvarig: Mia Björckebaum, KMV forum

Medverkande: Emy Lanemo, KMV forum

Stefan Höglin, Bäckaby Landskap

Cecilia Lindqvist, WSP group

Beställning: Länsstyrelsen i Kronobergs län

Länsstyrelsen i Kronobergs län

351 86 VÄXJÖ

Telefon 010 223 70 00

November 2015

Rapporten kan laddas ner från Länsstyrelsens webbplats

www.lansstyrelsen.se/kronoberg under Publikationer/Kulturmiljö

KMV forum.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Kortfattad överblick	4
<i>Sammanfattning</i>	5
<i>Riktlinjer</i>	6
Bakgrund	8
<i>Riksintresseprojektet</i>	8
<i>Vad är en riksintressant kulturmiljö?</i>	9
<i>Utgångspunkterna i tjust</i>	10
<i>Planläge, program och övrig lagstiftning</i>	10
Kulturhistorisk analys	12
<i>Den regionala skalan: Finnvedens centralbygder</i>	12
<i>Bygdeskalan Bolmsö</i>	15
<i>Den lokala skalan</i>	19
Landskapet idag	19
Kulturhistoria i korthet	21
Fornlämningsbilden	23
<i>Bedömning</i>	24
Miljöns riksintressanta värde	24
Särskild bedömning av lämplig skyddsform/lagrum för att hantera Tjust	25
Fysiska uttryck i landskapet	26
<i>Riktlinjer</i>	26
<i>Förslag på ändringar</i>	27
Källförteckning	29

KORTFATTAD ÖVERBLICK

Tjust [G 9] (Bolmsö sn)

Motivering: Fornlämningsmiljö med betydande koncentration av fornlämningar och odlingsrösen som utvisar långvarigt markutnyttjande och kontinuitet i bosättning från slutet av yngre sten- till järnålder.

Uttryck för riksintresset: Hällkista i stensättning, rösen, treuddar, resta stenar, högar samt ett stort järnåldersgravfält med ca 60 högar och en rest sten. Odlingslandskap med totalröjda åkrar i krönlägen, odlingsrösen, stenmurar och diken.

SAMMANFATTNING

Det bärande uttrycket i Tjust utgörs av fornlämningsmiljön vars sammansättning vittnar om bebyggelseutvecklingen under tusentals år. Byn har en rik kulturhistoria och bestod tidigt av ett antal gårdar som tillhörde biskoparna i Linköping respektive Växjö. En av dessa utgjorde huvudgård för en frälseman. Gårdarna låg under historisk tid på ett för regionen typiskt sätt spridda längs med kanten av inägomarken. I stort sett har bebyggelsen kvar dessa karaktärsdrag och landskapet utgör fortfarande ett öppet odlingslandskap. Fornlämningsmiljön ligger på en åsrygg, i skogsmark, och består av ett höggravfält, rösen, stensättningar, treuddar, resta stenar och fossil åkermark.

Tjust drabbades hårt av stormarna Gudrun och Per, 2005 respektive 2006. Merparten av den skog som växte på åsryggen blåste ner och ett stort återställningsarbete av gravfältet genomfördes. Vegetationen består idag därför i huvudsak av ungskog och sly. Upplevelsevärdena i området är därför mycket begränsade.

Utredningen föreslår två alternativa revideringsvägar för riksintresset:

Alternativ 1 innebär att riksintresset utvidgas till att omfatta all gårdsbebyggelse med traditioner från historisk tid. (se bifogad karta), samt att fornlämningsmiljöerna blir föremål för aktiv fornvård och informationsinsatser.

Alternativ 2 innebär att staten avstår sitt anspråk på kulturmiljön i Tjust.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Någon form av fornvård är grundläggande för att fornlämningsmiljöerna ska vara syn- och upplevelsebara.
- Gravar, järnåldersgravfält och kyrkoruinen tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Utgrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att undersökta element återställs.
- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör de visuella sambanden mellan den traditionella gårdsbebyggelsen och fornlämningsmiljöerna kan medföra påtaglig skada.
- Den utpräglade jordbruksbygden tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada. Detta gäller särskilt bebyggelsens spridda karaktär som utgör ett viktigt regionalt karaktärsdrag.

1. Lund eller Lunnagården ligger på en åsfräckning med utsikt över Bolmen. Åsen har varit en viktig lokaliseringsfaktor för den tidiga bosättningen och möjligheterna att bedriva jordbruk.
2. Fornlämningarna hade från början exponerade lägen på åsen som för lite drygt 100 år sedan forfarande bestod av en stor ljunghed. Den därefter planterade skogen drabbades hårt av Stormen Gudrun.
3. Tjust har en representativ bebyggelsestruktur med spridda gårdar kring öppna jordbruksmarker som tidigare utgjorde byns gemensamma inäogårde.

Riksintresse för kulturmiljövård Tjust [G 9] (Bolsö sn)

Motivering: Fornlämningsmiljö med betydande koncentration av fornlämnningar och odlingsrösen som utvisar långvarigt markutnyttjande och kontinuitet i bosättning från slutet av yngre sten- till järnålder.

Uttryck för riksintresset: Hållkista i stensättning, rösen, treuddar, restastnar, högarsamt ett stort järnåldersgravfält med ca 60 högar och en reststen. Odlingslandskap med totalröjda åkrar i krönlägen, odlingsrösen, stenmurar och diken.

Ett urval riktlinjer:

- Någon form av fornvård är grundläggande för att fornlämningsmiljöerna ska vara syn- och upplevelsebara.
- Rösen och järnåldersgravfält tillhör riksintressets bärande värden. Tilstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningsvärden bör i regel inte beviljas.
- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör de visuella sambanden den mellan den traditionella gårdsbebyggelsen och fornlämningsmiljöerna kan medföra påtaglig skada.
- Den utpräglade jordbruksbygden tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlat villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada.

BAKGRUND

RIKSINTRESSEPROJEKTET

Länsstyrelsen i Kronobergs län arbetar, sedan 2008, med att förbättra informationen kring länets kulturmiljöer av riksintresse. Tjugo riksintressen har hittills fördjupats, och två utredningsområden – Hohult i Uppvidinge kommun och Ängsfruktodlingarna i Tingsryd kommun har utretts och av Riksantikvarieämbetet beslutats som riksintressen. Parallellt med framtagandet av kunskapsunderlag har även tre intervjuundersökningar genomförts med länets kommuner angående hanteringen av dessa områden. Undersökningarna har visat att kommunerna generellt upplever eller har upplevt svårigheter i samband med planering inom riksintressanta kulturmiljöer. Man har därför efterfrågat förtydligande av riksintressenas motivering, värdekärnor och avgränsning. Genom intervjuundersökningarna upprättades även en prioriteringslista över länets mest utsatta riksintressen.

Under åren 2015-2017 genomför konsultföretagen KMV forum, Bäckaby Landskap och WSP group fördjupningar för sammanlagt fjorton riksintressen på uppdrag av Länsstyrelsen. Dessa fjorton utgör de resterande riksintressena i länet som ännu saknar fördjupade underlag. Arbetet utförs efter den dialogmodell som har utarbetats och använts av Länsstyrelsen i de tidigare fördjupningsarbetena. Modellen lägger fokus på en dialog mellan stat och aktuella kommuner, och fördjupningen framställs muntligt för folkvalda och tjänstemän vid respektive kommun. Utöver den muntliga presentationen tas också en skriftlig rapport samt en affisch fram, där riksintressets värden på ett kondenserat sätt presenteras tillsammans med de riktlinjer som utredningen resulterat i.

Fördjupningen utgår från Riksantikvarieämbetets motivtext och befintligt källmaterial. Användningen av bilder och kartmaterial är central i Länsstyrelsens presentationsmodell, och syftar till att förbättra dess pedagogiska kvalitet. Föreliggande rapport baseras på den muntliga presentationen, och utgör den skriftliga redovisningen av den fördjupade beskrivningen.

VAD ÄR EN RIKSINTRESSANT KULTURMILJÖ?

Kulturmiljövårdens totalt ca 1650 riksintressen spänner över en långs tidsrymd, från forntida boplatssområden till efterkrigstidens förortsmiljöer och omfattar ett brett urval av miljöer som innefattar såväl landsbygd som stadslandskap. De riksintressanta kulturmiljöerna är miljöer där ett betydelsefullt historisk skeende eller företeelse särskilt väl går att utläsa eller uppleva i dagens landskap. Sammantaget ska de ge en bred, nyanserad och övergripande bild av samhällets historia och de ska belysa ett brett spektrum av tidsperioder, utvecklingsskeden och händelser som har varit av betydelse för samhällsutvecklingen.

Det är sammansatta miljöer där landskapet, bebyggelse av olika slag, kommunikationsstrukturer eller andra fysiska uttryck tillsammans bildar en komplex helhetsmiljö.

Riksintressen för kulturmiljövården är områden som förändras i takt med samhällsutvecklingen, men där de kulturhistoriska värdena ska utgöra en särskilt tungt vägande aspekt vid beslut om ändrad markanvändning. Dessa områden bär på resurser och möjligheter som inte bara ska skyddas från skada, men också tas tillvara som de resurser de är i samhällsutvecklingen. Hushållningsbestämmelserna utgår från att olika aktörer genom god planering och hänsyn så långt möjligt ska hushålla med mark- och vattenområden och den fysiska miljön i övrigt.

Miljöbalkens hushållningsbestämmelser

Hänsyn till kulturmiljöer av allmänt intresse och av riksintresse regleras i de s.k. hushållningsbestämmelserna i 3 och 4 kap. miljöbalken (1998:808).

Bestämmelsernas syfte är att ge stöd i avgörandet av hur mark- och vattenområden ska användas, och reglerna ska tillämpas så att en god hushållning främjas.

Bestämmelserna om 3 och 4 kap. miljöbalken aktiveras endast vid *ändrad* markanvändning, och kan därför inte användas för att upphäva en pågående verksamhet. De ska tas i beaktande vid vissa beslut eller tillståndsprövningar enligt bl.a. plan- och bygglagen och miljöbalken.

Miljöbalkens 3 kapitel 6 § avser sådana kulturmiljöer som anses särskilt värdefulla från en nationell synpunkt och som därför ska skyddas mot åtgärder som *påtagligt* kan påverka eller skada områdets karaktär. Uttrycket *påtagligt skada* avser sådana åtgärder som kan ha en bestående negativ inverkan eller tillfälligt ha en mycket stor negativ inverkan.

6§ Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt som möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas. Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövården eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

UTGÅNGSPUNKTERNA I TJUST

I Ljungby kommun finns åtta kulturmiljöer av riksintresse. De är framför allt lokaliserade till Lagadalen, från Hamndeda i söder till Toftaholm i norr, där bebyggelse, odlingslandskap och karaktäristiska fornlämningsmiljöer speglar ett ålderdomligt kommunikationsstråk, den s.k. Lagastigen. Tre av kommunens riksintressen ligger emellertid på Bolmsö varav Tjust är den sydligaste. Till skillnad från riksintressena på fastlandet som ligger i det som utgjorde Sunnerbo härad tillhörde Bolmsö, tillsammans med Tannåker, Västbo härad och hörde fram till kommunreformen 1971 till Jönköpings län. Ön har tidigt rönt stor uppmärksamhet, särskilt för dess fornlämningsmiljöer och de arkeologiska undersökningar som öns gravfält varit föremål för. Detta gäller också de tre riksintressena. Idag är Bolmsö en viktig del av besöksnäringen kring Bolmen och stuguthyrning sommartid utgör viktiga sidoinkomster för invånarna.

Länsstyrelsen har beställt en fördjupning av riksintresset Tjust då man upplever ett behov av att förtydliga miljöns riksintressanta värden. Den riksintressanta aspekten rör främst fornlämningsmiljön som delvis drabbades av negativa effekter av stormen ”Gudrun” 2005. Området upplever framför allt under sommaren ett visst besöksstryck.

PLANLÄGE, PROGRAM OCH ÖVRIG LAGSTIFTNING

Ljungby kommuns översiktsplan, antagen 2006, anger att kommunens kulturmiljöprogram ska beaktas vid detaljplanering och bygglov samt att dialog tidigt ska föras med Länsstyrelsen och Smålands museum vid utveckling inom en utpekad kulturmiljö. Riksintresset Tjust behandlas i kapitlet om kulturmiljö. Kommunens allmänna ställningstagande gällande riksintressen för kulturmiljövård anger att:

Vid åtgärder inom riksintressen för kulturmiljövård kommer kommunen att i ett tidigt skede föra en dialog med Smålands museum och länsstyrelsen om hur man bör gå tillväga för att ta tillvara kulturvärdena. I några områden kan stödjandet av pågående markanvändning vara ett sätt att bibehålla värdena. Inom områden av riksintresse kan en utveckling ske under förutsättning att den sker på sådant sätt att riksintressets värde inte får påtagligt skadas.

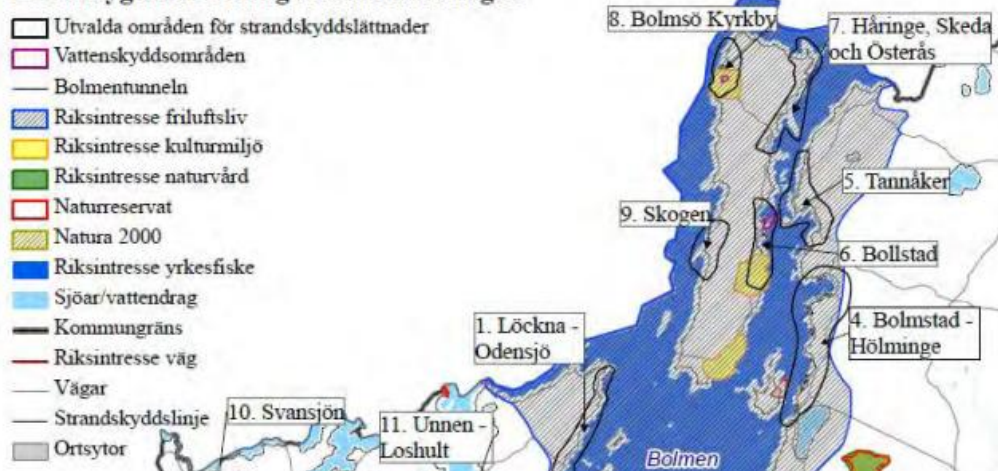
På Bolmsö finns förutom riksintressena ytterligare två länsintressen för kulturmiljövården nämligen Håringe längst i norr och Pestorp-Västerås på mellersta ön.

Riksintressena på Bolmsö sammanfaller eller tangerar två andra riksintressen, nämligen riksintressena för friluftslivet och yrkesfisket. I länsstyrelsens ”Kronobergs natur” värderas Bolmsö som en natur med särskilt höga naturvärden (Klass 1) eller med mycket höga naturvärden (klass 2). Tjust tillhör klass 2.

I kommunens vindkraftsplan "Vindkraft i Ljungby kommun" (Tillägg till ÖP, 2009) är Bolmen ett fredat område särskilt med hänsyn till friluftslivet. Strax norr och Bolmen, i Jönköpings län, finns dock flera områden som är av riksintresse för vindenergi.

I kommunens "Landsbygdsutveckling i strandnära lägen i Ljungby kommun" (Tillägg till ÖP, 2011) har inte mindre än fyra områden pekats ut på Bolmsö. Av dessa omfattas två riksintressen för kulturmiljö (Bolmsö by och Lida-Huseby) samt ett Länsintresse (Håringe). Tjust däremot berörs inte.

Landsbygdsutveckling i strandnära lägen

LIS-områden på Bolmsön. Från *Landsbygdsutveckling i strandnära lägen i Ljungby kommun*, 2011.

KULTURHISTORISK ANALYS

DEN REGIONALA SKALAN: FINNVEDENS CENTRALBYGDER

Begreppen Finnveden och Varend som namn på de två folklanden i södra Småland går tillbaka på förhistorisk förhållanden och nämns redan på runstenar

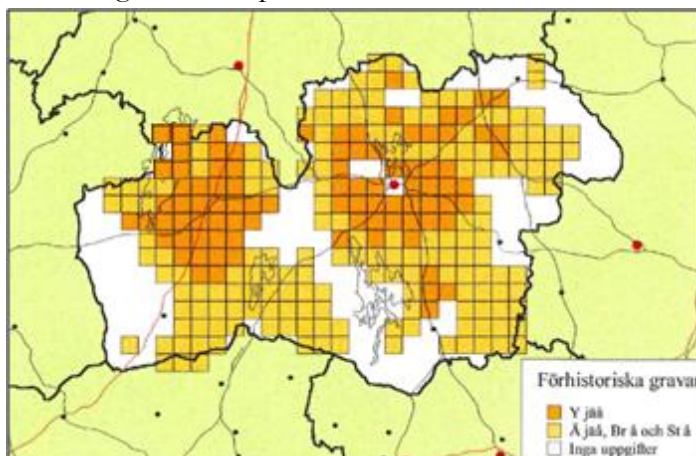
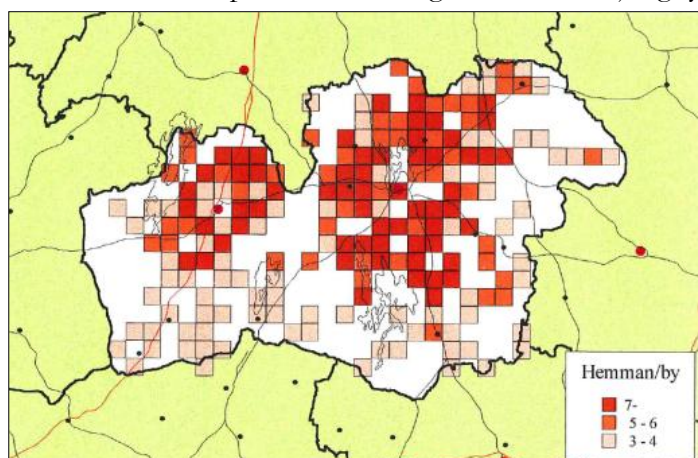

Fig 2. De förhistoriska gravarnas ålder och utbredning. Centralbygderna i Finnveden (västra Kronoberg) och Varend (östra Kronoberg) framträder tydligt. Källa: Stefan Höglin, Länsöversikt Kronobergs län, 1998.

och i tidigmedeltida källor. I Finnvedens fall omtalas "landet" redan av den senromerska författaren Jordanes. Områdena urskiljer sig från varandra utifrån en rad olika företeelser. Geografiskt är centralbygderna i Varend knutna till låga moränhöjder i anslutning till de stora sjöarna medan Finnvedens i högre grad varit mer knutna till ådalarna och isälvsedimenten. Redan tidigt förefaller det ha utvecklats olika traditioner i de båda områdena som bland annat kommit till uttryck i olika gravtraditioner. I Finnveden domineras exempelvis fornlämningsbilden av utpräglade och mycket karaktäristiska högggravfält, vars mest kända exempel är Kånna högar söder om Ljungby. Namnet Finnveden har

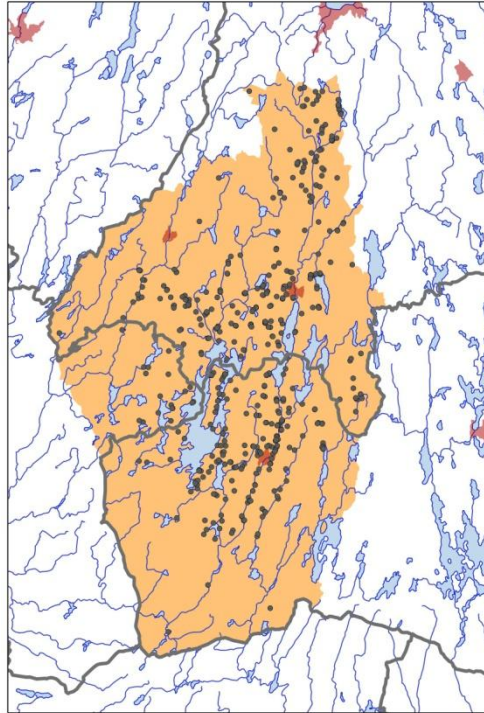

Byarnas storlek och utbredning. Rekonstruerade utifrån fastighetsbeteckningen på ekonomiska kartan 1950. Källa: Stefan Höglin, Länsöversikt Kronobergs län, 1998.

haft flera former, som "Finnheden" eller "Finneden". Den senare formen kan syfta på den led längs med Lagan som på rullstensåsar förbundet södra Skandinavien med Uppsverige, senare känd som "Lagastigen". Den förra

Tjust – fördjupad beskrivning av en kulturmiljö av riksintresse – Länsstyrelsen i Kronobergs län 2015

stavningen aktualiserar en tolkning av att namnet syftar på en typisk landskapskaraktär. Delar av Finnveden var fram till 1900-talets början nämligen kända för sina ”svältor”, eller ljunghedar.

Gravfält i Finnveden. Källa Lmv, Raä/Fmis. Kartproduktion: Stefan Höglin, 2015.

Finnveden hade inte som Varend något självklart centrum. Bilden av en relativt spridd bygd som framträder av de äldre fornlämningarnas utbredning, förefaller visserligen ha varit föremål för en koncentration under yngre järnåldern till de större ådalarna och sjöarna, i en omfattning som helt saknas i östra Kronoberg. Men dessa centralbygder var uppdelade i åtminstone tre delar som senare skulle komma att utgöra grunden för Finnvedens tre häradar; Sunnerbo, Västbo och Östbo. De båda senare låg i det som idag utgör sydvästra Jönköpings län men också en del av Hylte kommun i Halland. Enligt en rad forskare pekar en på en hel del mot att Bolmsön utgjort en central plats för det förhistoriska Finnveden, både geografiskt och maktpolitiskt. Ön har en rik fornlämningsmiljö av vilka många anläggningar har undersökts. Från dessa undersökningar har en rad imponerande fynd kommit i dagen i samband. Bolmen är också välförsedd med ortnamn som anses indikera centralitet under förhistorisk tid, som Husaby och Hov, samt att ön ska ha utgjort platsen för folklandets landsting. Möjligen har Bolmsö varit för Finnveden vad Visingsö var för Götaland.

Fakta: Höggravfält från yngre järnålder

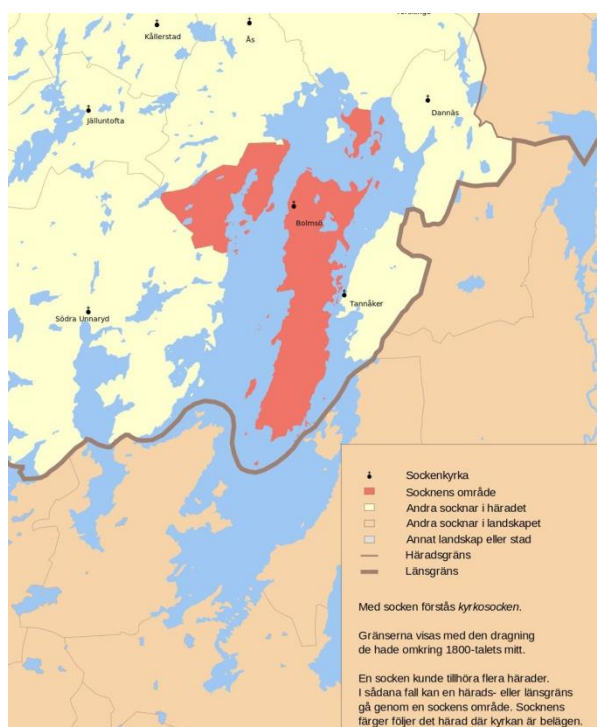
Det finns mer än 9300 höggravfält från yngre järnålder i hela landet. Av dessa är ca 3500 belägna i Uppland, ca 2250 i Södermanland, 800 i Östergötland, ungefär 680 i Småland och ca 570 i Västmanland. Även Bohuslän och Västergötland har en högre andel än landet i snitt. Sammantaget utgör höggravfälten landets största fornlämningsbestånd från samma period.

Under yngre järnålder blir människan troligen allt mer bofast och inriktad på åkerbruk. De bebyggelselägen som etablerades under järnåldern har i många fall utgjort grunden för bebyggelsestrukturen under historisk tid. Först i samband med 1800-talets skiftesreformer förändrades bilden i och med utflyttningar av gårdar.

BYGDESKALAN BOLMSÖ

Bolmsö är Smålands största ö. Ön är förbunden med Tannåker på fastlandet via en broförbindelse sedan mitten av 1800-talet. Västerut har en motordriven färja trafikerat sträckan Bolmsö - Sunnaryd i Jönköpings län sedan 1920-talet, men förbindelsen har funnits i olika former sedan århundraden. På 1800-talet fanns här en pråm som drevs med åror. Den regelbundna trafiken har i sin tur hängt samman med att Bolmsö socken också omfattade delar av fastlandet i nordväst

Bolmsö socken.

Källa:

och i norr, medan sockencentrum var knutet till Bolmsö kyrkby i den nordvästra delen av ön.

Bolmsö är idag till stora delar beskogat, särskilt dess västra delar. Skogen består av blandskog med ett relativt stort inslag av lövvegetation. Dagens vegetationsbild är dock av relativt sent datum. Stormen ”Gudrun” drabbade ön hårt och det fanns skogsägare som blev av med $\frac{3}{4}$ av sin barrskog. Barrinslaget i skogen är också den ett relativt sent inslag och härrör från 1900-talets första decennier då man på ett närmast kampanjmässigt sätt planterade öppna marker, bland annat med hjälp av skolbarn. Dessförinnan vittnar besökare och skifteskartor om att ön i stort sett var trädlös. Särskilt utmarkerna kännetecknades av stora arealer med ljunghedar. Vissa källor antyder att skogen, och då särskilt ek- och bokskogen, var mer omfattande under 1500- och 1600-talet. Skogsbeståndet följde sannolikt betestrycket i äldre tider vilket sannolikt har varierat under historiens lopp. Under 1500-talet var exempelvis geten, eller ”fattigmans ko” vanligt i dessa trakter av Småland. Sannolikt har emellertid ljungheden varit ett karaktärsdrag långt tillbaka i tiden.

Det finns skäl att reflektera över detta när man idag finner merparten av fornlämningsområdena lokaliserade till skogsmark.

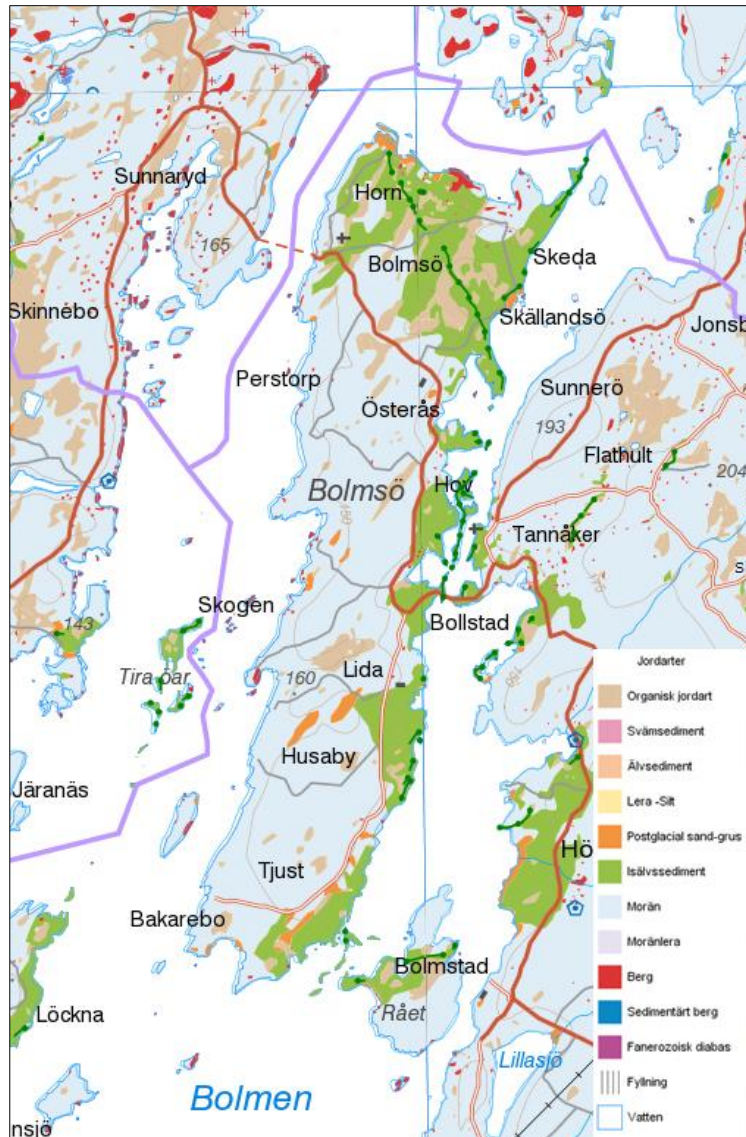
De inre delarna av Bolmsö innehåller en hel del mossar. Flera av dessa har uppstått som ett resultat av att småsjöar och gölar sänktes under 1800-talet för att vinna jordbruksmark. Ur arkeologisk synpunkt har särskilt den sänkta Helgasjön i norra delen av ön uppmärksammats.

Isälvs sediment:

När inlandsisen smälte bildades stora mängder vatten som forsade fram genom isen i isälvar. Isälvarna följde ofta dalgångar i berggrunden. Det strömmande vattnet i isälvarna plockade upp, eroderade, material när det forsade fram under isen.

När vattnet närmade sig iskanten minskade strömhastigheten och materialet sjönk ner till botten och bildade isälvs sediment. Dessa sediment är främst uppbyggda av sand och grus. Finkornigt material (lera och silt) transporterades längre ut från iskanten och sedimenterade på botten av sjöar och hav.

De vanligaste och mest kända isälvsavlagringarna är rullstensåsarna. Isälvsavlagringarna byggs till största delen upp av sand och grus.

Jordarternas fördelning på Bolmsö, Källa: SGU

Bebyggelsebilderna är tämligen entydiga med avseende på de agrara byarna. Med något undantag ligger samtliga i anslutning till en isälvsavlagring som löper på östra sidan av ön för att i norr, vid Bolmsö by, också omfatta den västra delen. Jordarna innehåller här en hel del finmaterial och har därför attraherat bosättare från allra första början. Detta framgår med all tydlighet av fornlämningsbilderna och byarnas ortnamn som nästan samtliga är av förhistoriskt ursprung, medan de få enheter som ligger på västsidan förfaller ha utgjort sekundära enheter, troligen från medeltiden eller senare.

Myterna kring
Kämpen Angatyr
har letat sig in i
socknens fana i
form av svärdet
"Tirfing"

Bolmsös förhistoria har varit föremål för tämligen stor uppmärksamhet. Redan på 1600-talet förknippades ön av Olof Verelius med den norska "Hervarar saga" där ön Bolm ansågs avse Bolmsö. Legenderna om Angatyr, Ring och andra ryktbara figurer berättades vidare av exempelvis B. A. Ennes i dennes "Det gamla Fylkeskonungariket Finnheden" under tidigt 1800-tal och inspirerade till arkeologiska undersökningar på slutet av århundradet och början av 1900-talet. Av öns mer än 500 förhistoriska gravar, av vilka ca 90 % utgörs av högar från yngre järnåldern, undersöktes inte mindre än ett 90-tal. Den blivande kronprins Gustaf Adolf, som deltog i arbetet, fick bland annat vara med om att finna rika gravfynd från en kvinnograv som gjordes i Håringe-Skedeområdet på norra Bolmsö med ovanligt mycket guldföremål, bland annat bestående av s.k. guldgubbar. Sammanlagt har ett flertal viktiga fynd gjorts, bland annat rytta- och vapengravar, som indikerar områdets höga status och faktiskt stödjer tanken på ett säte för en central hövding mitt i Finnveden. Bilden stärks också av en 22 meter stor gravhög, "Kungshögen", som dessvärre varit utsatt för svår plundring.

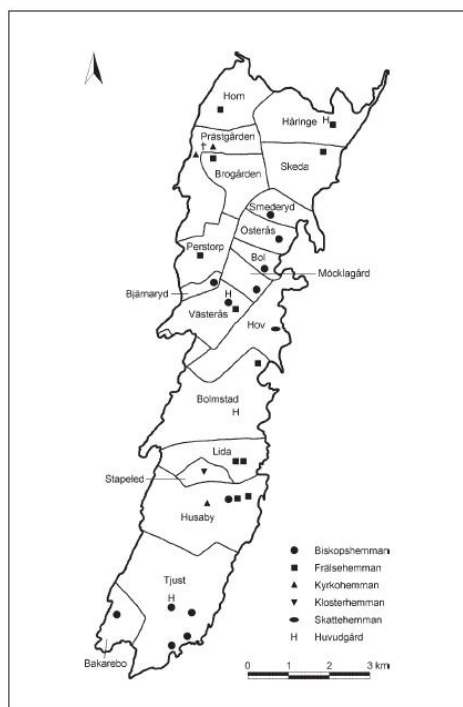

Kungshögen i Skede på norra Bolmsö. Foto: Sven Rosborn

Fler platser på Bolmsö bär tecknen på att ha utgjort länkar i en förvaltningsstruktur som stått en kunga-/hövdingamakt nära. Framför allt utgör tolkningen av ortnamnen en viktig pusselbit. Bynamn som Hov har tolkats som centrum för den förhistoriska kulturen och Husaby som en kunglig förvaltningsenhet, bland annat för skatteuppbörd. Möjligen har det funnits en ännu äldre Husa som idag antyds av de två gårdarna Västerås och Österås, som enligt en tolkning egentligen ska läsas "Väster om Husa" och "Öster om Husa". Någon Husa har man dock aldrig kunna belägga. Också gården Smedsryd är en form som ofta dyker upp i anslutning till förmodade maktcentra och visar om inte annat på smedens höga status under järnåldern. De förhistoriska ortnamnsformerna och deras uppsvenska karaktär har av vissa ortnamnsforskare tagits till intäkt för att Bolmsö någon gång under yngre järnålder intagits från Mälardalen som en stödjepunkt för maktutövning i Finnveden. Hur det är med den saken kan man låta vara osagt i detta sammanhang. Helt klart är emellertid att ön haft en betydande position i det förhistoriska Finnveden.

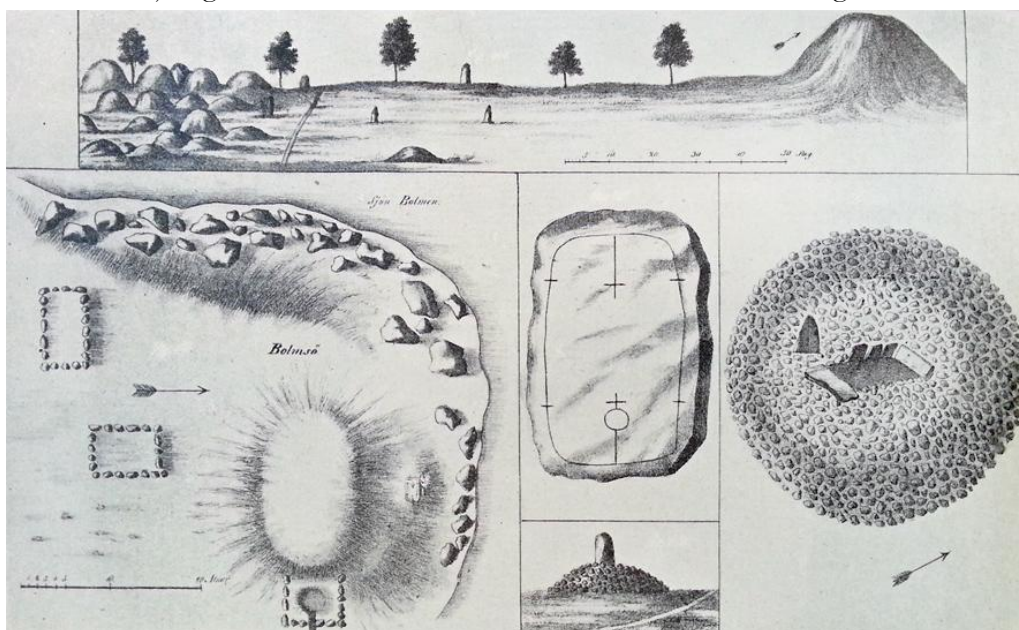

Gravfält och byar på Bolmsö.
Källa: Hansson, Martin, 2000.

Jordnaturen på 1500-talet.
Källa Hansson, Martin, 2000.

Ser man till fornlämningsbilden totalt sett utgör de karaktäristiska högggravfälten, med inslag av resta stenar, från yngre järnåldern, ungefär en tredjedel. Resten av gravfälten har mer varierande formspråk med resta stenar, treuddar, domarringar, skeppssättningar och andra typer av stensättningar. Åtminstone delar av dessa kan sannolikt dateras till äldre järnåldern. Men även bronsålderns monumentala gravrösen är rikligt förekommande på öns östsida. Spridda över hela ön återfinns dessutom röjningsröseområden. Dessa har inte varit föremål för någon mer

Husgrunder, en ristad häll och gravanläggningar i Häringe, illustrerade av B. A. Ennes 1809. Husgrunderna kan vara lämningarna efter en medeltida huvudgård. Källa: Ur "Underåttelse av det gamla fylkeskungariket Finnheten", omtryckt i Småländska hembygdsböcker II, 1923.

omfattande forskning och kan härröra från många perioder av Bolmsöns historia.

Under medeltiden, eller möjligen redan under slutet av vikingatid, förefaller Bolmsö ha förlorat något av öns centrala status i takt med att Småland med Finnveden infogades i större maktsfärer. Första gången ön nämns i trovärdiga källor är på 1100-talet, av vilka det framgår att både biskopen i Linköping och i Växjö var betydande markägare. Håringes status som säte för överheten förefaller också intakt under medeltiden. På 1400- och början av 1500-talet utgjorde gården huvudgård för frälsesläkten Ulf sax. Möjligen utgör några husgrunder intill Bolmens strand lämningar efter denna huvudgård. Strax intill ligger en ristad häll som tolkats som en s.k. Missionsristning. Håringe gård fortsatte som säteri ända fram till slutet av 1700-talet då egendomen styckades upp på ett antal bönder. Under medeltid fanns fler huvudgårdar på Bolmsö, bland andra Västerås för biskopen i Linköping och Tjust för biskopen i Växjö (se nedan)

Sammantaget förefaller det alltså som att Bolmsö spelat en central roll, särskilt under järnålderns slutskede. De främsta uttrycken för denna centralitet utgörs av ortnamn och imponerande fornlämningsmiljöer. Det är främst mot denna bakgrund som kulturmiljöerna på ön och deras riksintressanta aspekter ska värderas.

DEN LOKALA SKALAN

LANDSKAPET IDAG

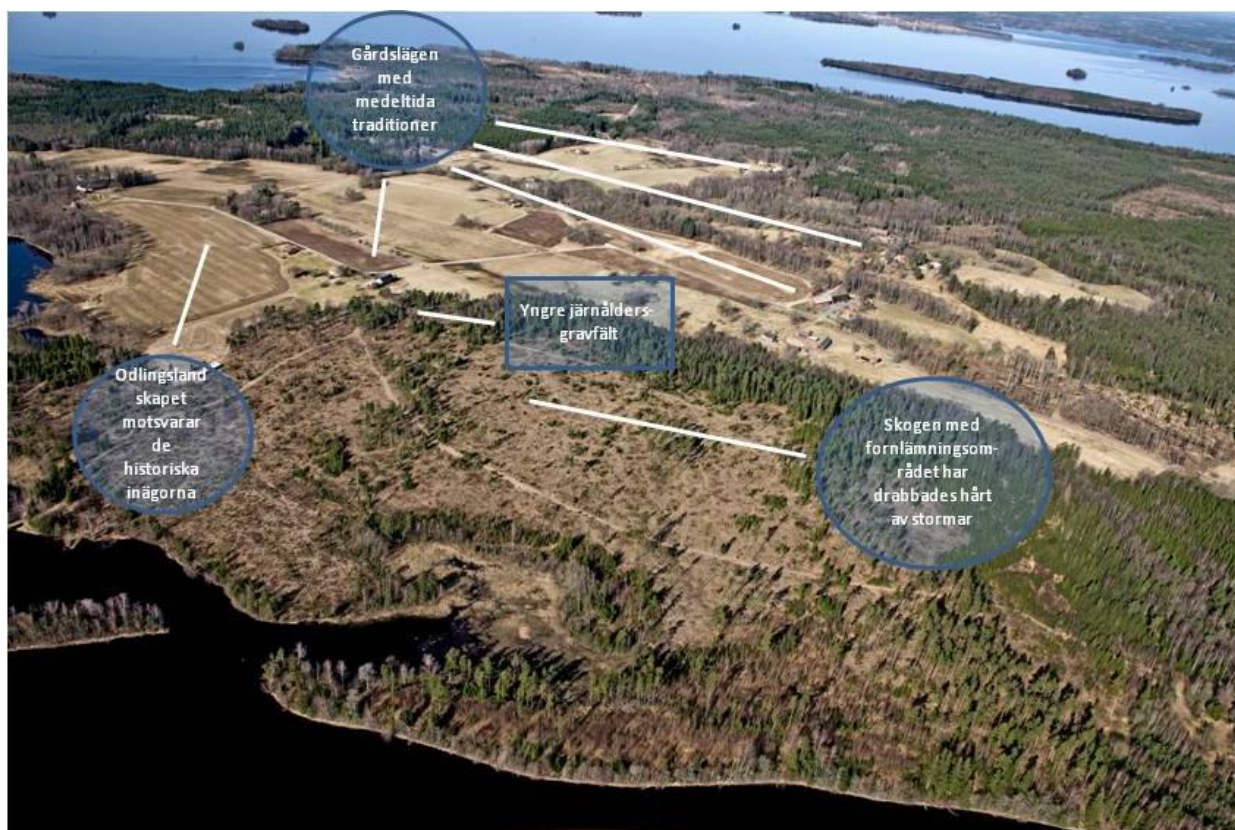
Tjust utgör än idag ett öppet odlingslandskap med insprängda dungar med lövvegetation. Den omgivande skogen utgörs av blandskog som drabbades svårt av stormen Gudrun 2005 och består därför på många ställen av ungskog och sly. Höjdskillnaderna är relativt små och topografin är svagt ondulerad. Den östra

"Infarten" till Tiusts öppna odlingslandskap. Foto: Stefan Höalin. 2015

delen av byn utgörs av en ganska markerad höjdrygg, en isälvsavlagring, som sakta stiger från sydväst mot nordost. Dess högsta punkt ligger i skogsmarken norr om gården Lund, ca 20 meter över Bolmens yta (dvs ca 160 m. ö. h.). Toppen av denna åsrygg kröns av ett bronsåldersröse.

Jordbruksmarkerna hävdas i stort sett till samma omfattning som på 1950-talet. Skillnaden är att de idag brukas av ett företag jämfört med för 50-60 år sedan då byn hade 10 mer eller mindre aktiva jordbruk. De flesta av dessa har dock kvar sin agrara bebyggelse. Riksintresset berör av någon anledning endast 5 av dessa. Bebyggelsen har idag i huvudsak en spridd karaktär med en blandning av bostadshus från 1800- och 1900-talet.

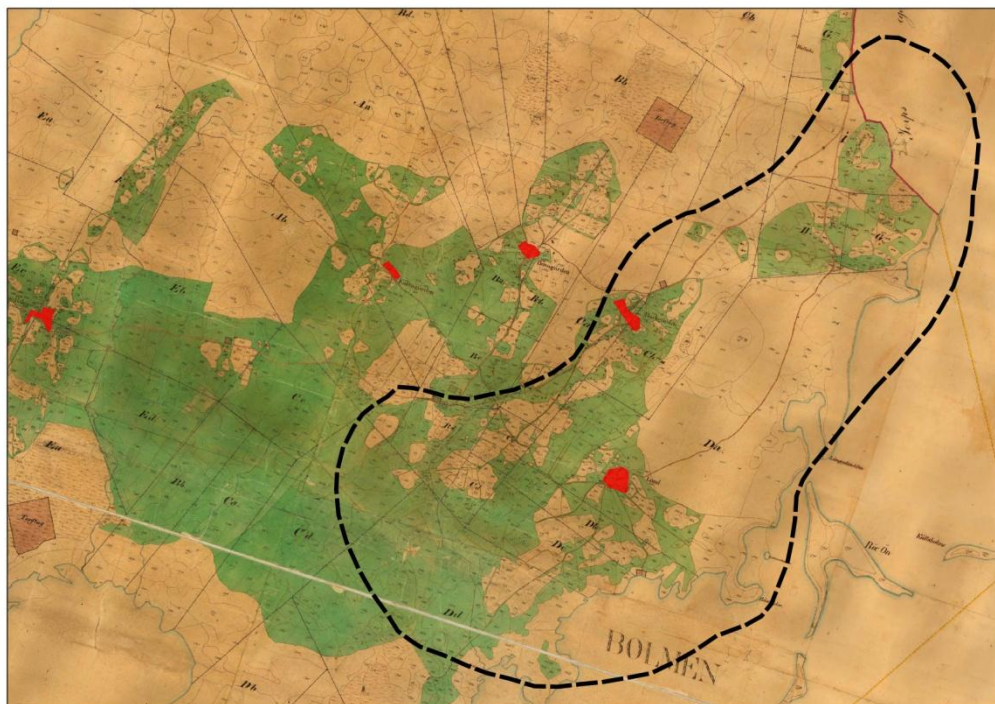

KULTURHISTORIA I KORTHET

Betydelsen av ortnamnet Tjust har flera tolkningar. Antingen syftar namnet på en smal sänka som löper mellan Backgården och Lundagården. Tolkningen ansluter i till den östsmåländska beteckningen för en smal dalgång, vars karaktärsskapande drag har gett namn till hela häradet Tjust i nordöstra Småland. Eller så syftar namnet på det västsmåländska uttrycket för "hörnet av en säck". Med tanke på byns läge på Bolmsöns nedre spets förefaller också detta som en rimlig tolkning.

Tjust utgjorde en stor by med Bolmsömått mätt, men liten i förhållande till andra centralbygder. I femtonhundratalets jordeböcker upptas fyra hemman, samtliga ägda av biskopen i Växjö. Byn nämns första gången redan 1178, och låg då under biskopen i Linköping. På 1400-talet var Tjust huvudgård för Måns Laurenssohn som kan ha varit i biskopens tjänst. En av gårdarna i Tjust heter Bosgård som i medeltidsvokabulär betydde just förvaltningsgård i ett större godskomplex. Det är en rimlig gissning att just denna gård utgjort biskopens huvudgård.

På 1860-talet genomgick Tjust laga skifte. I samband med detta upprättades den enda historiska karta över byn som ger en bild av odlingslandskapet och bebyggelsebilden i äldre tider. Kartbilden är visserligen av relativt sent datum men representerar sannolikt en landskapsbild som var giltig många århundraden tidigare. Vad man främst slås av är inägornas stora dominans av slätterarealer. I jämförelse med ängsmarken upptar den odlade jorden endast en bråkdel av den

Laga skifteskartan från 1864. Grönt = ängsmarker, Rött = gårdstomter. Streckad linje = riksintressegränsen Källa: Lantmäterimyndigheternas arkiv/Lmv. Bearbetning: Stefan Höglin, 2015

hävdade marken. Markanvändningen ger en tydlig vink om att jordbrukets huvudinriktning var boskapsskötsel. Detta blir än mer tydligt då det visar sig att landskapet utanför inägorna, dvs utmarken (eller avrösningsjorden enl. lagaskifteskartan) i stort sett var en trädlös ljunghed, sannolikt ansatt av ett hårt betestryck. Byn bestod vid denna tid av fyra hemman, sannolikt samma gårdar som källorna från 1500-talet vittnar om. Dessa var Kärragården, Bosagården, Backagården och Lunnagården. Tomterna låg spridda längs med gränsen mot utmarken. Gården längst i väst, Bakarebo, utgjorde en fristående enhet men ingick i samma skifteslag som Tjust. Efter skiftet delades markerna upp på de 12 jordägarna, varvid ett antal nya gårdar tillkom i landskapet, exempelvis Ängarna.

FORNLÄMNINGSBILDEN

Fornlämningsbilden i Tjust, Bolmsö. Källa: Lmv, Raä/Fmis. Kartbearbetning: Stefan Höglin, 2015

Treuddar är en ovanlig stensättning från järnåldern. Vanligen är de fyndtomma men förmodas ha en stark symbolisk innebörd, som t.ex. Världsträdet Yggdrasils tre rötter. Kronoberg finns endast 74 st friliggande anläggningar med en koncentration kring Bolmen. På Bolmsö finns 12 treuddar. Denna är avbildad på laga skiftes-kartan över Husaby.

Fornlämningarna är nästan uteslutande knutna till den ås som löper i sydvästlig-nordöstlig riktning. Bilden gör ett varierat intryck. Här finns enkla stensättningar, men även två treuddar i norra delen av områden och tre resta stenar i den södra delen. Området innehåller två rösen var av ett, Högerör, intar ett krönläge med monumental karaktär. Uppgifter finns också om en hällkista. Närmast Lunnagården ligger ett större gravfält med ett 60-tal högar och en rest sten. Högarna är av "Finnvedstyp" med fotränna och markerad profil. De flesta mäter mellan 6 – 10 meter i diameter. Det finns uppgifter om att gravfältet en gång innehållit över 100 gravar av vilka ett 40-tal har odlats bort. Utöver gravfältet finns även ett antal friliggande högar. Längs stora delar av åsen breder också ett område med röningsrösen ut sig. Åsen som gravarna ligger på drabbades hårt av stormarna Gudrun och Per, 2005 respektive 2006. Efter röjning och påtvingad slutavverkning påminde höjdryggen om den ljunghed som fanns här på 1800-talet. Gravfältet råkade relativt illa ut och blev under 2007 föremål för återställning. Ett sextiotal rotvärtor hade då avlägsnats och skador på gravarna reparerats. Med några undantag är fornlämningsmiljön i Tjust av vegetationsmässiga skäl svår att uppleva.

Ovan: Högerör kunde en gång ses från Bolmen. Foto: Stefan Höglin, 2015

Vänster: Rest sten på en del av åsen som klarade stormarna 2005 – 2006 bättre. Foto: Stefan Höglin, 2015.

BEDÖMNING

MILJÖNS RIKSINTRESSANTA VÄRDE

Fornlämningarna är kulturmiljöns bärande element i Tjust. Tillsammans med bebyggelsen och odlingslandskapet berättar de om en bebyggelsehistoria som sträcker sig kanske tre tusen år tillbaka i tiden. Samtliga förhistoriska gravanläggningar är knutna till en höjdrygg där de anlagts i exponerade lägen för att kunna upplevas på avstånd. Höjdryggen har också varit attraktiv för sina lätta jordar och har därför varit föremål för stenröjning och odlingsverksamhet. Röjningsröseområdena kan vara så gamla som från bronsåldern, dvs samtida med Högerör. Under järnåldern har det funnits permanent bosättning i Tjust. Hur pass omfattande denna varit är svår att spekulera kring. Att det under yngre järnålder funnits en eller kanske flera gårdsanläggningar vittnar det omfattande höggravfältet om. Man skulle i sådana fall kunna anta att en eller flera av de gårdar som omtalas i det historiska källmaterialet existerade redan under förhistorisk tid, dvs under den period då Bolmsö uppbar en betydelsefull ställning i Finnveden.

Ett annat karaktäristiskt drag för västra Smålands bebyggelse är gårdarnas glesa lokalisering i förhållande till varandra i kanten till traditionella utmarker.

I dessa avseenden är Tjust är viktig miljö vars rumsliga samband mellan olika fornlämningstyper från skilda epoker och den historiska bebyggelsen berättar hur Finnvedens som maktcentrum växte fram.

En förutsättning för detta är emellertid att de fysiska uttrycken för denna berättelse kan upplevas. Idag är fornlämningsmiljön svår att se och förstå och kräver en rad åtgärder för att kunna bli läsbar. Värdena finns emellertid där och området bör värderas utifrån dess långsiktiga möjligheter att förmedla viktiga och hållbara aspekter av vår kulturhistoria.

Höggravfält under framröjning: Foto: Stefan Höglin, 2015

En revidering av riksintresset föreslås ske i enlighet med två alternativ. Alternativ 1 medför att fornlämningsmiljöns läsbarhet ökas, exempelvis genom att valda delar av den blir föremål för vård och informationsinsatser, samt att riksintressets avgränsning vidgas till att omfatta hela bebyggelsemiljön. Alt 2 innebär att staten drar tillbaka sitt anspråk på miljön.

SÄRSKILD BEDÖMNING AV LÄMPLIG SKYDDSFÖRM/LAGRUM FÖR ATT HANTERA TJUST

Enskilda fornlämningar och fornlämningsmiljöerna i Tjust omfattas av 2kap Kulturmiljölagen. Bestämmelserna innebär ett starkt skydd och alla ingrepp som berör en fornlämning är tillståndspliktiga. Till varje fornlämning hör även ett så stort område runt själva lämningen som behövs för att fornlämningen ska bevaras.

Fornlämningarnas samband med varandra och med andra delar av kulturmiljön och naturmiljön regleras inte inom 2kap KML. För att hantera landskapet som helhet, t.ex. avseende fornlämningarnas visuella och funktionella samband med topografin, med varandra och med intilliggande odlingslandskap och bebyggelse är riksintressesystemet ett lämpligt verktyg. Riskintresseutpekandet innebär även att kulturmiljön i Tjust visar en bärande aspekt av landets historia, och att miljön fortsatt ska vara upplevelsebar. Det innebär att tillstånd om att rubba, gräva bort eller på annat sätt skada en fornlämning (enligt 2 kap KML) som hör till riksintresset troligen inte kan beviljas utan att medföra påtaglig skada.

FYSISKA UTTRYCK I LANDSKAPET

Kärragården i Tjust: Foto: Stefan Höglin, 2015

- Fornlämningsmiljön med hällkista, monumentala bronsåldersrösen, bland annat med exponerade lägen, yngre järnåldersgravfält vid Lunnegården, spridda stensättningar, treuddar, högar och resta stenar. Fossil åkermark.
- Spridd bebyggelsemiljö till med gårdar lokaliserade till tomter som i flera fall sannolikt går tillbaka på medeltida lägen.
- Brukat odlingslandskap.

RIKTLINJER

Att ta tillvara ett riksintresse i planering eller projektering handlar dels om att utnyttja värdenas potential för en hållbar utveckling, dels om att förhindra påtaglig skada. En åtgärd får, enligt miljöbalken 3 kap 6 §, inte leda till att riksintresset påtagligt skadas. Samtidigt bär ett riksintresse på resurser och möjligheter som ska tas tillvara i samhällsplaneringen. Följande riktlinjer ger ett antal exempel på hur skada kan undvikas, och miljön vårdas, stärkas och utvecklas:

- Någon form av fornvård är grundläggande för att fornlämningsmiljöerna ska vara syn- och upplevelsebara.

- Gravar, järnåldersgravfält och kyrkoruinen tillhör riksintressets bärande värden. Tillstånd enligt 2 kap KML om att rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra en av riksintressets fornlämningar bör i regel inte beviljas.
- Utgrävningar som syftar till forskning kan genomföras under förutsättning att undersökta element återställs.
- Bebyggelse eller andra anläggningar som stör de visuella sambanden mellan den traditionella gårdsbebyggelsen och fornlämningsmiljöerna kan medföra påtaglig skada.
- Den utpräglade jordbruksbygden tillhör ett av riksintressets värden. Överföring av odlingsmark till skogsmark, samlad villabebyggelse eller liknande åtgärder som ändrar miljöns karaktär av odlingsbygd kan, beroende på omfattning och lokalisering, medföra påtaglig skada. Detta gäller särskilt bebyggelsens spridda karaktär som utgör ett viktigt regionalt karaktärscdrag.

FÖRSLAG PÅ ÄNDRINGAR

Gällande riksintressebeskrivning

Tjust [G 9] (Bolmsö sn)

Motivering: Fornlämningsmiljö med betydande koncentration av fornlämningar och odlingsrösen som utvisar långvarigt markutnyttjande och kontinuitet i bosättning från slutet av yngre sten- till järnålder.

Uttryck för riksintresset: Hällkista i stensättning, rösen, treuddar, resta stenar, högar samt ett stort järnåldersgravfält med ca 60 högar och en rest sten. Odlingslandskap med totalröjda åkrar i krönlägen, odlingsrösen, stenmurar och diken.

- Gällande riksintessetext redogör inte fullständigt för kulturmiljöns innehåll vad avser sambandet mellan bebyggelsemiljö och fornlämningar.
- Endast ett par av de traditionella gårdsmiljöerna ligger inom riksintressets avgränsning.

KÄLLFÖRTECKNING

Fridell, Staffan, Ortnamn och bebyggelsehistoria på Bolmsö. Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift 1996.

Hansson, Martin, *Från renjägare till Viking: En arkeologisk historia om södra Småland*. Artikel i *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Hansson, Martin, Visingsö och Bolmsö. Öar i fokus. 2000.

Hansson, Martin, Huvudgårdar och herravälde, En studie av småländsk medeltid. 2001.

Johansson, Lennart (red.), *Landen kring sjöarna, en historia om Kronobergs län i ett mångtusenårigt perspektiv*, Kronobergsboken 1999-2000

Larsson, Lars-Olof, Från land till län. *Ur Landet kring sjöarna*. Kronobergsboken 1999-2000

Höglén, Stefan *Agrarhistorisk landskapsanalys, Kronobergs län*. Länsöversikt. Raä 1998

FMIS, Riksantikvarieämbetet,
<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Sjöbeck, Mårten, Småland. *Småland – Öland. Färdvägar och vandringsstigar utgående från järnvägarna*. 1946.

Bolmsö socken, kultur- och byggnadshistorisk undersökning. Ljungby kulturnämnds skriftserie 4.

Kommunala planer och program:

Översiktsplan för Ljungby, 2010

Landsbygdsutveckling i strandnära lägen i Ljungby kommun, TÖP 2011

Vindkraftsplan för Ljungby kommun, TÖP 2009

Krantz, Karl-Johan, *Förflutet för framtiden - landskap och kulturmiljö i Ljunghy kommun*, 1991

Lantmäteriet, Historiska kartor:

Tjust, Laga skiftet 1864, Lantmäteristytelsens arkiv, Lantmäteriverket

Ekonomiska kartan 5E2d Lida, 1952. Rikets allmänna kartverks arkiv.
Lantmäteriet

Länsstyrelsen i Kronobergs län:

Kronobergs Natur, Naturvådsprogram för Kronobergs län, 1989

Regionalt Kulturmiljöprogram,

<http://lansstyrelsen.se/KRONOBERG/SV/SAMHALLSPLANERING-OCH-KULTURMILJO/KULTURMILJOPROGRAM/Pages/default.aspx>